

de bedrogen wetenschap: opkomst en ondergang van de sovjetsociologie (II)*

Ilya Zemtsov

4. Jeugd, prostitutie, criminaliteit

In weerwil van de partijleiding en over haar hoofd heen kwam de sociologie in contact met de mensen: aan het eind van de 60-er jaren hadden de sociologen uitgebreid feitenmateriaal verzameld over de situatie en de problemen van de arbeiders. Voor het eerst werd een grote verzameling vragen openbaar gemaakt en tot gemeenschapsgoed verheven. Deze vragen hadden betrekking op het ongelijke recht op onderwijs van jongeren uit verschillende sociale groeperingen. Een studie van gezin en dagelijks leven stelde vast hoe moeilijk en zwaar de positie van de werkende vrouw was. De mythe van de geboorte van de "nieuwe mens" werd ontluisterd. Een diepgaande morele onvrede, verval van burgerzin, maatschappelijke onvolwaardigheid - dat bleken, afgaande op de materialen van de sociologische ondervragingen, en in tegenstelling tot de officiële mening, de kenmerken te zijn van de mens in de socialistische maatschappij.

Dat wil natuurlijk niet zeggen dat er geen propagandistische pseudowetenschappelijk onderzoek voorkwam, op basis waarvan het profiel werd geschetst van een harmonische persoonlijkheid. De auteurs hiervan zochten een uitweg voor hun pronkzucht, en hun gebrek aan talent werd ruimschoots gecompenseerd door de politieke actualiteit. En er verschenen verzonnen enquêtes, een kunstige mengeling van een ziekelijke verbeeldingskracht en een geestelijke laagconjunctuur.

Eén daarvan is bijzonder karakteristiek: hij werd uitgevoerd door het Instituut voor Publieke Opinie van de redactie van de *Komsomolskaja Pravda*. Duizenden jongens en meisjes reageerden op een enquête in de krant, onder de kop "Wat denken jullie over jullie generatie?" Hun biecht is een indrukwekkend en opwindend verslag van het leven van de sovjetjeugd.

Tevergeefs zal men echter een juiste analyse aantreffen van de idealen, belangstellingen en vragen van de jeugd, als men *Biecht van een generatie*, het boek van Groesjin en Tsjikin, dat het sociologisch onderzoek op pretentieuze wijze generaliseert, ter hand neemt. De echte gedachten en strevingen van de jeugd ont-

* Vertaald en geredigeerd door Laura Starink, Michel Korzec en Dick Pels.

breken in het boek. Van de 17.000 ondervraagden is meer dan de helft niet aan het woord gekomen, omdat hun opvattingen niet overeenkwamen met het doel, dat aan de auteurs gesteld was, nl. de mens van de toekomst tonen als socialistische persoonlijkheid. Er sprak immers veel te veel nihilisme uit de brieven die bij de redactie binnenkwamen.

Ook professor Groesjin, een van de uitvoerders van het onderzoek, was gedwongen dit te erkennen, toen hij op een conferentie van de propaganda-afdeling van het Centraal Comité treurig verklaarde: "Ik heb niet één, maar twee boeken: het ene is vol-maakt antisovjet en vraagt om een burgerlijke uitgeverij, en het andere is met moeite in een schema te passen dat de contouren van de ideale persoon schetst."

Hoe is de sovjetjeugd dan in werkelijkheid, dat zij een anti-sovjetboek geschreven heeft en zich op geen enkele manier wil aanpassen aan de dwangbuis die de partij voor haar heeft gered-gezet? Hoe leeft zij, waarnaar streeft ze, wat zoekt ze (1)?

Ten eerste is het begrip "sovjetjeugd" niet meer dan een abstractie. De stadsjeugd lijkt niet op de jeugd van het platteland, de jeugd uit de hoofdstad niet op die uit de provincie, de studerende jeugd niet op de werkende jongeren, zodat elke generalisatie voorwaardelijk is en slechts in meerdere of mindere mate de werkelijkheid benadert.

Ongetwijfeld heeft de jeugd ook gezonde trekken: patriottisme, een aangeboren weetgierigheid, dorst naar kennis, volharding, maar die bestaan niet dankzij, maar ondanks de communistische idealen. En zij ontwikkelen zich des te sterker en duidelijker naarmate de druk van de communistische sjablonen en opvoeding zwakker is.

Wat haar gebreken betreft - die zijn geheel en al geproduceerd door het sovjetsysteem, en zijn niet inherent aan het nationale karakter van de Russische mens. Het zijn de zwak ontwikkelde zedelijkheid, het isolement, de totale vervreemding van de werkelijkheid, de ontevredenheid met het leven - met het dagelijkse bestaan en met het werk -, het gebrek aan discipline. Kenmerkend voor hen is het ongelooft in de toekomst, de twijfel aan de mogelijkheid van vooruitgang. Al deze trekken zijn een omgekeerd spiegelbeeld van de sociale huichelarij, produkten van psychologisch protest tegen leven onder dwang. En zo de sovjetwerkelijkheid nog iets goeds heeft overgelaten in het bewustzijn van de jonge mens, dan is dat de afwezigheid van angst voor de autoriteiten. En dat is volgens mij de garantie voor haar geestelijke wedergeboorte.

Opmerkelijk is, dat de autoriteiten van Groesjin niet alleen een gedetailleerde - en nu ook objectieve - analyse van de gemoeidstoestand van de sovjetjeugd eisten, en deze onder het label "geheim" vermenigvuldigden voor dienstgebruik, maar tevens voorstelden om waar dat mogelijk was namen te noemen en districten te vermelden met een hoge concentratie van opstandige jongeren. Waarschijnlijk bezorgde dit de politieke politie

daarna veel extra werk. Mij is slechts bekend, dat Groesjin meerdere malen bij de KGB geroepen is om verantwoording af te leggen en misschien ook wel om raad te geven en hulp te bieden.

Dit was het lot van bijna al het sociologisch onderzoek - de plichtmatige procommunistische lofzangen werden in de pers breed uitgemeten, en de objectieve analyse ging naar het politiearchief voor informatieve en beleids-doeleinden.

De sovjetgeleerden weten dit maar al te goed en proberen waar mogelijk hun onderzoek anoniem te verrichten, om de mensen, die vertrouwen hebben gesteld in de sociologen, niet bloot te stellen aan represailles, hoewel elke enquête in het geheim genummerd wordt, en een geheime instructie de enquêteur verplicht om alle mogelijke relevante gegevens over de ondervraagden te vermelden.

In 1968 nam in de Sovjetunie het aantal venerische ziekten beduidend toe, en de sociologen kregen de opdracht een steekproef-onderzoek te houden over het probleem van gezinsleven en sexualiteit. De opdracht kwam rechtstreeks van de KGB en het onderzoek was strikt geheim. Er kwam een treurig beeld uit te voorschijn: in Moskou was 78%, in Leningrad 81%, in Odessa 76% en in Tallin 91% van de meisjes die van school af kwamen en van eerste- en tweedejaars studentes geen maagd meer, of had een minnaar, of was zwanger; en een op de twee vrouwen bedroog haar man.

En dit alles in een land waar jongens en meisjes worden opgevoed volgens oude, gevoelsmatig in ere gehouden tradities en romantische liefdesidealen uit de klassieke literatuur, waar de maatschappelijke Moraal de banvloek uitspreekt over de vrije liefde, en de volkse traditie buitenechtelijke intimiteiten, nog lakonischer, tot de prostitutie rekent.

De sociologen probeerden de redenen hiervan te achterhalen. Er bleek voor de sovjetmens een enorme kloof te bestaan tussen verlangens en mogelijkheden. De kunst, de literatuur en de school kweken liefde voor het schone aan, en scheppen het verlangen naar comfort en geluk, terwijl het leven zelf - hard werken, een troosteloos gezinsleven, een voortdurend gebrek aan geld-middelen - de mens verdoemt tot een grijs, bars en monotoon bestaan.

En dus wil een vrouw, zolang haar jeugd nog niet voorbij is en haar schoonheid nog niet verwelkt, proeven van het *dolce vita*: sjiek dineren in een duur restaurant, zich modieus kleden, toeren met een auto. Dit verlangen is volkomen reëel voor iedere westerling, maar moeilijk te verwezenlijken voor de gemiddelde sovjetburger. Een goed diner kost een half maandsalaris, en voor modieuze schoenen is een maandsalaris nog niet eens genoeg. De enige weg is het bed; en hup, met de moed der wanhoop storten jonge vrouwen - uitmuntende scholieren, studentes aan socialis-tische academies, vrouwelijke stoottroepers van de communis-tische arbeid, vrouwelijke komsomolleden, die beschaamd hun insignes hebben afgenomen - zich in de armen van ambtenaren op missie, reizigers, en zakenlui op doorreis. Angstig groepen zij bij

de metrostations, opdringerig vallen ze mensen lastig bij de ingang van dure hotels, opgeschilderd met cosmetica flaneren zij door de hoofdstraten, in de hoop dat iemand ze meeneemt voor een avondje uit.

Wat de traditionele kuisheid van de Russische vrouw betreft, die is door het bolsjewisme zo niet vernietigd, dan toch ge vulgariseerd: elk gezag ontbreekt, de tien geboden worden met voeten getreden, alomt heerst huichelarij, farizeïsme, schijnheiligheid. En de vrouw als mens - van nature zuiver en goed - heeft geen stand gehouden, is aan lager wal geraakt. Wanneer er geen moraal is onder de huidige hoge heren van Rusland, dan gaat zij ook onderop in het gewone volk verloren. Als er geen god is, dan is alles toegestaan - oftewel het zijn bepaalt het bewustzijn.

Wat de autoriteiten betreft, toen zij de resultaten van de onderzoeken onder ogen kregen, trokken zij de enige voor hen mogelijke conclusie: in studenten- en arbeiderswoningen en in hotelkamers werden razzia's gehouden, versterkte militia-afdelingen werden bij de metrostations geposteed, commando's deden invallen in restaurants.

De sociale oorzaken van de prostitutie bleven onaangetast; en doordat zij in de illegaliteit werd gedreven kreeg ze nog een wanhopiger karakter: het aantal echtscheidingen neemt ieder jaar toe, en in 1970 stond bijv. 12% van de jonge vrouwen ingeschreven bij een medische instelling voor venerische ziekten.

Zo worden de resultaten van het vele belangrijke en noodzakelijke werk van de sociologen in de Sovjetunie tot nul gereduceerd. Ofwel men dwingt hen te huichelen - dan verliest de sociologie haar zin en alle wetenschappelijke eigenwaarde -, ofwel hun werk en onderzoek wordt eigendom van een kleine kring van ingewijden - van de politieke politie of de partijleiding, en tot geheime kennis verklaard zonder degeen te bereiken voor wie het eigenlijk bestemd was: de gewone man. Het sociologisch onderzoek ontwikkelt zich niet tot sociaal beleid.

Wanneer het echter gaat om de voorspoed van het regiem of militaire zaken, verandert het beeld plotseling: de communisten zijn bijzonder scrupuleus en veeleisend als hun macht of welvaart in het geding is. Dan is de weg naar wetenschappelijk onderzoek voor politieke mooipratens geblokkeerd. Dan worden de echte onderzoekers opgetrommeld, zelfs wanneer hun politieke betrouwbaarheid aan twijfel onderhevig is. De resultaten van het onderzoek worden onmiddellijk vertaald in te nemen beslissingen.

Iets dergelijks vond plaats toen de sociologen de opdracht kregen om de oorzaken van de misdadigheid te onderzoeken. Voor dit doel kreeg een speciale groep sociologen van het Instituut onbeperkte middelen, uitgebreide volmachten en volkomen unieke "proeftuinen" toegewezen - 42 strafkampen en gevangnissen; en wat vooral belangrijk was: er werden uiterst geheime gegevens vrijgegeven over de hoeveelheid en de aard van de misdaden die per seconde, per uur, per dag en per jaar in de Sovjetunie gepleegd worden. Hier volgen enkele van die gegevens: 4 miljoen

misdaden per jaar - iedere seconde een beroving en een diefstal - iedere 10 - 30 minuten een verkrachting - iedere 5 minuten een moord - iedere maand 4000 gerechtelijke processen - per jaar 120.000 veroordeelden.

En die misdaden nemen van jaar tot jaar toe. In 1960 waren het er 3 miljoen. In 1968 4 miljoen. In 1972 5 miljoen.

Interessant is een bekentenis van Roedenko, de procureur-generaal van de USSR. Op een vraag van sociologen (op een conferentie in de Academie van Sociale Wetenschappen in 1972) "Waarom worden er in de Sovjetunie geen gegevens gepubliceerd over de daling van de misdaad?" antwoordde hij: "Die zouden wij graag publiceren, als de misdaad af zou nemen."

En ondanks het feit dat de conclusies die voortvloeiden uit de sociologische onderzoeken geenszins pasten in de ideologische schema's van de partij (de oorzaken van de misdaad bleken te liggen in de lage levensstandaard, de gebrekkige wetgeving aangaande strafrechtelijke verantwoordelijkheid, de corruptie en de collectieve incompetentie van de organen van gerechtelijk onderzoek. Bovendien kan uit het karakter en de groeicurve van de misdaden - georganiseerde bankovervallen, het massale opkopen en verkopen van goud, valutaoperaties, kunstroof - geenszins worden afgeleid dat het hier gaat om overblijfselen uit het verleden. Zij worden integendeel - en dat betreft in het bijzonder economische delicten - geprogrammeerd door het sociale systeem van de sovjetmaatschappij), werden de aanbevelingen van de sociologen zonder protest, zonder de in dergelijke gevallen gebruikelijke herrie, energiek en kalm door de autoriteiten aanvaard, en waren van invloed op richtlijnen en zelfs wetgevende besluiten.

Dezelfde zakelijke en rustige sfeer heerst in de sociologische centra van het ministerie van Defensie - bij de GLAVPUR (directeur-kolonel V.Konoplev), bij de politieke afdelen van de vloot (algemene leiding - vice admiraal V.Sjeljag).

Bekijken we dus de positie van de sociologie in de USSR in de zestiger jaren, dan zien we dat de feitelijke resultaten van het uitgevoerde onderzoek lang niet altijd harmonieerden met de door de opdrachtgevers (de sovjetautoriteiten) gestelde doelen. Het onderzoek leverde informatie over de toestand en de problemen van de sovjetmaatschappij die eerder de critici van het socialisme dan zijn verdedigers van pas kwam. Bovendien dreigde de sociologische beweging zelf, die enorme lagen van de intelligentsia omvatte, aan de politiecontrole te ontsnappen.

5. Het IKSI: intriges en de zaak-Levada

Dit verklaart de neiging van de partijleiding om de onderzoekende activiteit van de sociologen in ongevaarlijkere, en wat het belangrijkste is, in nauwkeuriger gereguleerde banen te leiden. In 1968 neemt het politburo van het Centraal Comité het besluit om aan de Academie van Wetenschappen een Instituut voor Concreet Sociaal Onderzoek (IKSI) op te richten. "Het instituut krijgt tot taak om als het coördinerend en methodisch

centrum te fungeren voor alle onderzoek dat wordt uitgevoerd door de ontelbare laboratoria en groepen in vele republieken, provincies en steden van het land" (*Izvestia*, 8/6/1968). Een opzichtersfunctie - en niets meer dan dat.

Een andere bijzonderheid was dat het een instituut werd voor concreet onderzoek, en niet voor sociologie. Dat had een verborgen betekenis: de status van de Marxistische filosofie als de universele wetenschap van de maatschappij bleef onaangetaast. Dat was de schijn, het "transcendente wezen" lag echter veel dieper. De sociologie werd gereduceerd tot sociometrie, tot een utilitair-technische methodiek van het sociaal onderzoek. Het recht op sociaal-constructief werk en het opstellen van prognoses werd haar ontnegd. Deze tegenspraak kon niet blijvend zijn: ofwel men zou terugmoeten naar het historisch materialisme, enigszins opgepoetst en vernieuwd m.b.v. het empirisch onderzoek, en onvermijdelijk naar de rehabilitatie van het dogmatisme bij de analyse van sociale processen, ofwel men moest tegen de Marxistische filosofie in toewerken naar een wetenschappelijk begrip van de maatschappij dat zou kunnen leiden tot hervormingen.

Deze dualiteit wordt weerspiegeld in de dramatische geschiedenis van de sovjetsociologie in de zeventiger jaren. In het zicht van de haven - een erkende academische status - werd zij weer van haar voetstuk gestoten. Zo zijn de wetten van het socialistische strijdperk - het was een spel zonder regels.

Een uniforme denkwijze wordt bij mensen op dezelfde manier aangeweekt als voorwaardelijke reflexen bij dieren: een gewoontestereotype wordt samen met een prikkel toegediend, vervolgens wordt de kunstmatige prikkel weggenomen en het bedrogen dier reageert op een indifferent stereotype.

Een dergelijk ontwikkelingsproces wilde de afdeling Wetenschap van het Centraal Comité doorvoeren op het Instituut voor Concreet Sociologisch Onderzoek. Het plan was om eerst het concrete onderzoek en vervolgens het sociologische onderzoek uit het instituut te laten verdwijnen. En de Sovjetunie zou weer een academisch instituut rijker zijn dat volstrekt respectabel was en een infiltrantenrol kon spelen onder het veelkoppige en het woelige sociologenpubliek.

Dat waren de plannen, en dit terwijl begin 1969 de sociologische gemeenschap die verbonden was aan het instituut intussen grotere verwachtingen was gaan koesteren.

Het was geen ramp dat in het eerste jaar gewerkt moest worden in een vochtige kelder. Onder de sociologen deed het gerucht de ronde, dat de voorzitter van de Ministerraad curator van het instituut zou worden. Later werd trouwens duidelijk dat de belangstelling van Kosygin voor het instituut zuiver pragmatisch was: zijn schoonzoon Dzj. Gvisjian was van plan er zijn proefschrift te verdedigen. In die tijd slaagde het instituut er echter toch in om naar een ander gebouw te verhuizen. Weliswaar niet naar het gebouw dat beloofd was - een groot comfortabel

pand in het centrum van Moskou - maar naar een inderhaast heringericht schoolgebouw in een van de nieuwbouwwijken aan de buitenrand van de hoofdstad.

Het oprichten van een academisch instituut in de USSR is een langdurig slepend proces. Het Instituut voor Concreet Sociologisch Onderzoek werd echter opvallend snel en stipt op poten gezet, en kreeg brede armslag, wat niet gezegd kan worden van de daarop volgende fase, waarin een begin werd gemaakt met de ontplooiing van het wetenschappelijk-empirisch werk.

Maar niet Osipov werd benoemd tot directeur van het instituut, die jarenlang de gedachte van een grootschalig sociologisch centrum had gekoesterd en uitgedragen, een man van formaat in de sociologie, sterk en wilskrachtig, maar A. Roemjantsev, vice-president van de Academie van Wetenschappen, die slechts in de verte te maken had gehad met de sociologie.

Roemjantsev is het klassieke type van de leider, die zijn carrière begonnen is als leraar economie in de provincie en het dankzij zijn organisatorische talenten, activiteit en persoonlijke contacten geschopt heeft tot een hoge partijfunctie - zelfs tot lid van het Centraal Comité.

Om hem bij te staan als ondergeschikten koos Roemjantsev in ongenade gevallen partijfunctionarissen met wetenschappelijke graden, die echter ver weg stonden van de wetenschap.

Een partocraat, die op een verantwoordelijke wetenschappelijke post geplaatst wordt, is niet bij machte enigerlei talenten ten toon te spreiden, aangezien hij vastgekleuisterd zit aan verstarde partijsjablons, terwijl een creatief mens binnen het raamwerk van dezelfde programma's vaak hele waardevolle en originele dingen schept.

Voor Roemjantsev echter, die het druk had met zijn hoofdbetrekking in het presidium van de Academie van Wetenschappen, was het veel gemakkelijker en veiliger om beperkingen op te leggen aan het sociologisch denken en zijn persoonlijke macht veilig te stellen met behulp van stipte, gedisciplineerde en beperkte mensen. Hiervoor was het voldoende een geschikte plaatsvervanger te vinden, die dan zelf ondergeschikten die hem en zijn chef ondersteunden, zou kunnen kiezen.

Zo'n man was gauw gevonden: F. Boerlatski. Boerlatski had jarenlang in het apparaat van het Centraal Comité meegedraaid, en beschikte over een vasthoudende, doch oppervlakkige geest. Als dilettant beantwoordde hij volkomen aan de eisen, die aan een voorbeeldige functionaris "à la Chroesjtsjov" gesteld werden, en hij had een tamelijk hoge positie bereikt als leider van een groep adviseurs van de eerste secretaris van het Centraal Comité. Toen Chroesjtsjov eenmaal in ongenade gevallen was, vervielen ook de belangrijkste elementen van het "organisatorisch talent" van Boerlatski.

Ook in de redactie van de *Pravda* had hij geen succes. Als politiek commentator van de krant, een volkomen respectabele en

verantwoordelijke functie, veroorloofde hij zich een onvergeeflijke vrijheid: in de jongerenkrant *Komsomolskaja Pravda* publiceerde hij een lichtzinnig, liberaal artikel: hij maakte een vergissing - de tijd van Chroesjtsjov was immers voorbij - en hij verloor zijn baan. Zo pikte Roemjantsev hem op.

Zijn dorre realisme, zijn ervaring met politieke intriges, zijn elastische huichelaars-geweten maakten hem onvervangbaar als zetbaas van Roemjantsev. Boerlatski was voor hem belangrijk als tegenwicht tegen Osipov, zijn eerste plaatsvervanger, die het Instituut voor Concreet Sociologisch Onderzoek wilde ontwikkelen tot een instituut voor fundamenteel sociologisch onderzoek.

Roemjantsev had echter een ander doel: hij wilde een sociologische façade scheppen die presentabel en representatief was, waarmee men bij gelegenheid in het buitenland kon schitteren. (Roemjantsev was een van de directeurs van het Centrum voor Sociologie van de Unesco). Bovendien kon hij van hieruit zijn bestorming van het Centraal Comité ondernemen, in aanmerking genomen dat de produktie van het instituut de onmisbare grondstof voor beleidsdocumenten zou worden. Roemjantsev bekleedde lange tijd het ambt van secretaris van het Centraal Comité voor ideologische zaken.

Zo was het IKSI al vanaf het allerprilste begin in twee afdelingen gesplitst. De ene groep, met Osipov aan het hoofd, streefde ernaar om diepgaand sociologisch onderzoek te verrichten, en de andere groep, geleid door Boerlatski, was gespecialiseerd in prestigeobjecten: dataverzameling, gesimplificeerde partij-sociologische onderzoeken en politicologische analyses.

Balancerend tussen twee plaatsvervangers, door te flirten met de een en de eerzucht van de ander te sparen, liet hij Osipov de eerste helft van de maand zijn directeursverplichtingen nakomen, en Boerlatski de tweede helft. (Roemjantsev zelf bevond zich op de Academie, zoals het een vice-president betaamt). Zo schiep Roemjantsev niet alleen een tamelijk stabiele situatie op het instituut, maar speelde ook de rol van scheidsrechter.

Op het instituut ontstond een onverdraaglijk benauwend klimaat van intriges, wantrouwen, roddels en insinuaties: tijdens de "decades van hun directoraat" voerden Osipov en Boerlatski d.m.v. wetenschappelijke adviezen of langs administratieve weg besluiten uit, die voordeling waren voor "hun" richting en schadelijk voor "de andere".

Inmiddels was er op het instituut een nieuwe ontwikkeling gaande: de kaders van het tweede echelon werden gekozen: afdelingschefs, projectleiders en hun plaatsvervangers - mensen die de sociologische activiteiten direct moesten leiden.

Hier werd het groepsbelang heilig in acht genomen: Osipov omringde zich met professionele sociologen, die gebukt gingen onder de incompetent willekeur van de directeur en zijn na-

tuurlijke bondgenoten waren in de aanval op Roemjantsev, die door Osipov zorgvuldig werd uitgebreid.

Boerlatski inviteerde "gewezen" mensen (uitgelote partij-activisten, ontslagen KGBers), die zich nog nooit met serieus wetenschappelijk onderzoek hadden beziggehouden, maar contacten onderhielden "met de top".

Een dergelijke selectie was gevaarlijk voor Osipov, en bracht Boerlatski in een geprivilegeerde positie. Door "sociologische superstars" om zich heen te verzamelen, die allemaal tamelijk onafhankelijk waren, kon Osipov geen effectieve stormram bouwen voor de machtsstrijd: iedere beroemdheid beschreef een autonome wetenschappelijke baan. De kaders van Boerlatski-Roemjantsev echter, onpersoonlijk en incompetent, vormden een gesloten monoliet, toegewijd zonder vleierij, gehoorzaam geleid door trouw aan hun chef.

Op het instituut woedde een vertwijfelde strijd om de verdeling van de hoge posten. Natuurlijk werd hierbij onveranderlijk het principe van de "schone" carrièrestaat, de onberispelijke partijkarakteristiek, en de nationaliteit toegepast; het belangrijkste benoemingsprincipe was echter: protectie en invloed.

Bij de ontwikkeling van het instituut kwamen de bedorven organisatieprincipes van de sovjetwetenschap op tragische wijze aan het licht: het instituut werd opgezet als een richtinggevend lichaam, niet op basis van in het land functionerende sociologische centra met uitgewerkte thematieken en uitgekristalliseerde taken, maar op een lege plek. Op het moment van zijn oprichting beschikte het land nog steeds niet in voldoende mate over gekwalificeerde specialisten, de sociologische opleiding was amateuristisch - geen enkele hogere onderwijsinstelling leverde professionals af: er waren geen sociologisch faculteiten of afdelingen.

In 1969 werden in het "Informatiebulletin" van het Instituut lezingen van J. Levada gepubliceerd, de secretaris van het partijcomité van het IKSI, waarin de geleerde schetsen probeerde te geven van de theoretische grondbeginselen van de sovjetsociologie, die het niveau van moderne wetenschappelijke kennis zouden benaderen.

In feite bevatte het boek niets opstandigs, het beantwoordde volkomen aan de in de USSR ontstane voorstelling van de sociale wetenschap, zij het dat de juiste verhouding tussen de systematisering van functionele methodes en de propaganda van de sociologische erfenis van Lenin enigszins zoek was, en zelfs dat was klaarblijkelijk uit onachtzaamheid geboren. De monografie bestond uit een stenogram van lezingen, die door prof. Levada aan de universiteit van Moskou gehouden waren. Het precedent werd door het Centrale Comité echter als gevaarlijk beschouwd: "Zo kan men ook tot veronachtzaming van de marxistische principes geraken", sprak de secretaris van het Centrale Comité, Demitsjev.

Dit was het signaal: zich opvretend van afgunst jegens de aan invloed winnende sociologie, gekweld door het lange stilzwijgen, gingen de filosofen van de Academie van Wetenschappen, die zichzelf beschouwden als de enige echte beschermers van de idealen van het wetenschappelijk communisme, tot de aanval over.

Op een conferentie van de Academie van Sociale Wetenschappen in aanwezigheid van het Centrale Comité, werden de lezingen van prof. Levada vernietigend onder handen genomen, en de auteur werd beschuldigd van een poging om een boven de partij staande a-politieke sociologische theorie te scheppen, die afweek van het historisch materialisme.

Roemjantsev, die een heimelijke wrok koesterde tegen Demitsjev, verschoot zich achter een formeel-objectieve houding - als vice-president was hij niet alleen curator van de sociologie, maar ook van de filosofie - en hij hield zich afzijdig van de polemiek. Osipov stond voor een moeilijk dilemma: hij zou Levada graag opgeofferd hebben, maar begreep dat de discussie een verderliggend doelwit had, nl. de sociologie, en dat haar groei gevaar met zich meebracht voor het instituut, en dus voor hem persoonlijk.

En hij vergiste zich niet; na de veroordeling van Levada volgde kritiek op alle instellingen die de ontwikkeling van de sociologie in de USSR leidden. Osipov nam de schuld op zich.

Als voorzitter van de Sovjet Sociologische Vereniging beloofde hij het ideologische toezicht op de sociologen naar twee kanten te verscherpen: trouw aan de partij en professionele vaardigheid. Levada werd gespaard: hij werd weliswaar ontheven uit zijn ambt, maar gehandhaafd op het instituut.

De eenstemmigheid tussen partijoligarchie en sociologen was echter verstoord. Het actieve optreden van de autoriteiten leidde ertoe dat langzamerhand alle vrijheden, die de sociologen in het verleden verleend waren, weer afgenomen werden, dat de vrijheid van meningsuiting in sociologische onderzoeken weer werd afgeschaft, de sfeer van wantrouwen weer opleefde en er opnieuw geprobeerd werd met behulp van gevormachtigde spionnen van het Centrale Comité de controle over elk sociologisch onderzoek te verbreiden en zo totaal mogelijk te maken.

6. Een monoliet zonder pretenties

Maar wat was het gevolg hiervan? Het sociologisch onderzoek werd weer doortrokken met ficties die geen invloed konden uitoefenen op de geesten en op de maatschappelijke ontwikkeling, en leiders van het type Levada, die bereid waren om samen te werken met de partocratie, verdwenen van het toneel: een uiterst bedenkelijke overwinning. Immers terwijl de sociologie in de persoon van Levada nog bereid was zich terug te trekken binnen het gematigde raamwerk van de halve waarheid en de zwijgzaamheid, en zich tevreden stelden met onbetekende rechten in de hoop haar wetenschappelijke doelen te bereiken, zouden de sociologen die ná Levada kwamen en aan ontmaskering blootgesteld werden des te

vastbeslotener handelen. De sovjetsociologie reageerde "op zijn sovjets" op de onderdrukking: zij ging ondergronds. Zij werd de eerste en voorlopig de enige wetenschap, die zijn toevlucht nam tot de samizdat. Vanaf 1971 begonnen kleine getypte sociologische overzichten te verschijnen, gewijd aan uiteenlopende sociale problemen.

Het absoluut geheime onderzoek van de partijorganisaties van het districtscomité van Novotsjeremoesjkin in Moskou was nog niet afgesloten, of de cijfers gingen van hand tot hand: 73% van de partijambtenaren kunnen zich om persoonlijke en professionele redenen niet in enige leidinggevende functie handhaven, 12% bestaat uit psychisch onevenwichtige mensen, 38% is volledig dilettant op hun werkterrein.

Het eveneens geheime onderzoek naar de publieke opinie van de stad Moskou was nog niet afgerond, of de dunne schrijfmachinevelletjes deelden al mee: 21% van de arbeiders van de Moskouse autofabriek Lichatsjov vinden de komsomolorganisatie een overbodig iets, 18% spraken zich uit tegen het bestaande verkiezingsstelsel en 11% voor een beperking van het partijregiem.

In 1970 verschijnt er een boek van de Leningradse socioloog O. Sjaratan, onder de titel *Problemen van de sociale structuur van de arbeidersklasse*. Zich baserend op eigen onderzoek wijst Sjaratan op het in de Sovjetunie aan de gang zijnde proces van deklassering van het proletariaat: alle zelfdenkende en levenskrachtige elementen worden uitgestoten en komen terecht bij uiteenlopende maatschappelijke strata; in haar blijft als een bezinksel een initiatiefloze inerte mensenmassa achter. Conclusie: de arbeidersklasse heeft niet langer recht op een voorhoederol in de maatschappij. Een communistische mythe stort ineen: de partij van het proletariaat geeft uitdrukking niet aan de intelligentie en het geweten van een tijdperk, maar aan een wereldbeschouwing van onwetende, grijsgrauwe sociale lagen.

Het spreekt vanzelf dat Sjaratan deze gevolgtrekkingen niet kon maken in de gecensureerde versie, maar zij vloeiden logisch voort uit zijn onderzoek. Ook door de sociologische gemeenschap in Rusland werden ze als zodanig opgevat.

Men kan tegenwerpen dat hiermee niets nieuws werd gezegd, en dat iedereen uit eigen ondervinding deze waarheid kan bevestigen. Dat is natuurlijk zo. Gezond verstand is echter nog steeds iets anders dan een wetenschappelijke bewijsvoering.

En opnieuw de repressie. Nu reeds zonder luidruchtige discussies - een berisping van de partij voor Sjaratan, een jaar lang controle van het IKSI door de KGB.

Na Sjaratan is het de beurt van Groesjin, nota bene een van de meest rechtgelovige van allen, die men aanwrijft dat hij het historisch materialisme heeft ingeruïl voor "schemata van Marx die betrekking hebben op de negentiende eeuw". Op de akte van beschuldiging prijkt nu ook de naam van de wiskundige Aleksandrov - de partij leert zich van andermans handen te bedienen.

Een reeks van sociologen, waaronder Osipov, Andrejeva en Lapin proberen de sociologie nog met de partij te verzoenen, en de geleerde rijen te sluiten, te verenigen en te verzamelen rond de hersenschimmige idolen van de communistische opbouw; het centrale comité van de KPSU bereiken memoranda die een project voor een communistische modelstad voorstellen dat door sociologen in samenwerking met architecten is ontwikkeld; een grandioos programma van sociale planning op nationaal niveau wordt op tafel gelegd.

Maar de alliantie sociologie-partij brokkelt af: het vertrouwen is van beide kanten - van de partij jegens de sociologie, van de sociologie jegens de partij - verloren gegaan. De partij-oligarchie was altijd zeer argwanend geweest ten opzicht van de sociologische wetenschap, hoewel zij gebruik maakte van de arbeid van sociologen. De sociologen kenden de Sovjetmacht-hebbers reeds goed en waren zich voortdurend bewust van de veelvormige tegenstellingen waaraan het socialisme ten prooi was in zijn geboorteland - Rusland. Terwijl de sociologen zij aan zij werkten met de partijbureaucraten, terwijl zij een hogere opleiding genoten hadden en een hogere kwalificatie bezaten, waren ze dikwijls genoodzaakt datgene na te laten wat hen noodzakelijk leek. De sociologen werkten binnen de kaders van een systeem waarvan ze de ongeschiktheid zelf hadden aangetoond, waren bereid ermee samen te werken, terwijl ze heel goed wisten dat het land het er best zonder kon stellen; zij kozen bewust hun doeleinden en principes, zich wentelend in een flinke dosis zelfbedrog.

Zij verkregen als gevolg van de veranderingen na Stalins dood enkele onaanzienlijke rechten om hun eigen mening te verdedigen en koesterden de illusie dat ze invloed uitoefenden op de loop der gebeurtenissen. Ter verdediging van de sociologen moet men erbij zeggen dat een leven temidden van illusies niet kenmerkend was alleen voor hen, maar voor bijna de gehele wetenschappelijke intelligentsia. Vele intellectuelen waren ervan overtuigd dat het hoe dan ook nodig was in een paar mythen te geloven: die van het socialisme, van de Sovjetmacht, etc., en motiveerden dit niet op basis van angst, maar op basis van utiliteit, waarmee de meest fatsoenlijke, eerlijke en moedige mensen het pad der feitenaanbidding en huichelarij werden opgedreven.

Maar van één illusie kon zelfs de "dierbare partij" de sociologen niet bevrijden - nl. dat de wetenschappelijke benadering een gedistancieerde denkhouding en vrijheid van experiment vereiste. Zolang deze voorwaarden niet zouden zijn vervuld, zou een wetenschappelijk geïnspireerd beleid een fictie blijven. Tegen de hardhandige unificatie van de wetenschappelijke collectieven, tegen de poging van de partijleiding om een monopolie te vestigen op de waarheid traden begin 1971 in de stafraad van het IKSI de professoren A. Zvorykin en O. Bjestoezjev-Lada op. Formeel gezien was hun aanval gericht tegen G. Kvasov, instructeur van het Centrale Comité, die de medewerkers van het instituut terroriseerde met kleinzielige en vernederende kruis-

verhoren en een aanmatigende voorgedij, waarin het groeiend conflict tussen de partij en de sociologie zich wezenlijk weer-spiegelden.

Het instituut bestond in 1971 drie jaar, maar geen enkel min of meer belangrijk onderzoek was werkelijk voltooid. In januari 1971 was op instructie van de ideologische commissie van het Centrale Comité het onderzoek naar de openbare mening, dat werd verricht door een groep van IKSI-medewerkers o.l.v. B. Groesjin, opgeschort. Duizenden interviews, enquêtes, toetsen, die waren afgenomen in bijna alle grote industriesteden van het land werden in beslag genomen door de KGB. Het motief: een verslapping van de politieke waakzaamheid.

De stafraad van het instituut werd ontbonden, en er werd een eind gemaakt aan de verdediging van dissertaties. In het instituut circuleerden de meest uiteenlopende geruchten - over de overdracht en herindeling van het instituut als onderafdeling van het apparaat van het Centrale Comité, over de afbraak van het instituut en de stichting van een heel complex van sociologische centra op de fundamenteën ervan.

De toestand bereikte kookhitte: steeds hardnekkiger deden geruchten over op handen zijnde tuchtmaatregelen de ronde. En ten slotte werd in juli 1971 in het instituut een illegale cel aan het daglicht gebracht en werden enkele medewerkers gearresteerd. In elk geval was er geen sprake van een geheime organisatie - wat ontdekt was was slechts een niet bij het presidium van de Academie van Wetenschappen geregistreerde sociologische vereniging voor prognostica.

In deze vereniging, die werd voorgezeten door prof. Bjestoezjev-Lada, waren meermalen bepaalde projecten van futurologische aard voorgesteld en op hun mogelijkheden onderzocht: projecten over de verderliggende perspectieven van de ontwikkeling van de sovjetmaatschappij en over de aard der vooruitgang. De geopperde hypothesen waren lang niet altijd in overeenstemming met de verstijfde maten van de communistische idealen. Het hoofdmotief van de repressie tegen de groep van Bjestoezjev-Lada was de angst der administratieve organen om hun invloed in sociologenkring te verliezen. De isolering van de groep was gericht tegen die krachten in de sociologie die de kop hadden opgestoken in de Chroesjsjovperiode en die het hadden uitgehouden tot aan het 24e Partijcongres.

De uitroeiing van openlijke manifestaties van autonomisme in de sociologie was slechts mogelijk tegen de prijs van een bloedige zuivering - in Leningrad en Tallin werden arrestaties verricht: 11 sociologen werden "uit de circulatie genomen". Bjestoezjev-Lada, die zich toentijds in Japan bevond, kwam er betrekkelijk ongeschonden vanaf: hij werd uit de partij gestoten, en men begon een strafrechtelijk proces tegen hem (later, na zijn openlijke zelfkastijding en spijtbetuiging werd de strafmaat verlaagd tot een strenge berisping van de partij).

Bjestoezjev-Lada was niet de enige socioloog die het ontbrak

aan burgermoed. Zijn voorbeeld werd getrouw nagevolgd door J. Levada, en later door G. Osipov: zij bedelden om vergiffenis, verloren hun eer, verrieden hun overtuiging. De morele strip-tease werd zonder haperen uitgevoerd: in het Rusland van Lenin heerst de regel dat iemand die is vernederd en platgetrapt niet langer gevaarlijk is. De uitstoting uit de partij stelt een wetenschapsman buiten de maatschappij en berooft hem van zijn mogelijkheden om wetenschappelijk werk te doen - het enige waardoor hij in zijn levensonderhoud kan voorzien.

De psycholoog Novikov uit Jaroslavl die uit de partij was gestoten zag zich genoodzaakt werk te zoeken in een fabriek. En Osipov verloor door de berisping de mogelijkheid naar het buitenland te vertrekken voor de bijeenkomst van het bestuur van de International Sociological Association in de lente van 1972. Zijn handtekening werd vervalst, en in zijn naam stuurde men een telegram naar het bestuur van de ISA dat repten over een ernstige ziekte. De inspirator was het Centrale Comité, de uitvoerder opnieuw de onbetekenende plaatsvervangend directeur van het instituut, V. Semjonov. Osipov trachtte te protesteren, maar werd ontboden door de KGB en ontving een ernstige waarschuwing. De Sovjetunie vaardigde voor de zitting van het bestuur Krasin af, de verantwoordelijke medewerker van het Centrale Comité.

De vrees van de partijoligarchie groeide in dezelfde mate als de sociologie zich juist van vrees bevrijdde. Dit uitte zich vooral in de strafmaatregelen. Het proces van "overdracht van vrees" was dodelijk voor de sociologie, elke zelfstandige gedachte werd eruit geslagen, hoewel zich hierin ook een positief begin verborg: de vrees deed de wetenschapsmensen de rijen sluiten, en versterkte hun weerstandskracht tegen de gevestigde machten. Roemjantsev nam de organisatie van Bjestoezjev-Lada in bescherming. "U bent niet competent om U met wetenschap bezig te houden. De sociologie is geen kazerne", verklaarde Roemjantsev tegenover Trapeznikov, de chef van de afdeling wetenschappen. Roemjantsev overschatte zijn krachten: hij voerde geen strijd tegen de lafharige Pilipenko en de invloedrijke Trapeznikov, maar hij stelde zich op tegenover het partijapparaat en beschuldigde het van incompetentie. En hij werd platgewalst.

Zonder de ontwikkeling der gebeurtenissen af te wachten eiste Roemjantsev van Demisjev dat hij de druk op het instituut zou verlichten. Echter deze keer lieten de moed en de ervaring van Roemjantsev hem in de steek. Het was niet Demitsjev die streed met Roemjantsev, maar de partocratie, die dodelijk verschrikt was door de opkomst van een sociologie die aan het politietoezicht was ontglipt en gevaarlijke vormen had aangenomen. Roemjantsev werd ontslagen. Een zuivering begon in het instituut: 64 wetenschapsmensen werden de laan uitgestuurd, de afdelingen van de Sovjet Sociologische Vereniging in Tartoe (Estonia) en Leningrad werden geliquideerd. De poging van Osipov in de strijd tegen de afdeling wetenschappen van het Centrale Comité steunde op provinciale partijorganisaties - ter verdediging van de sociologie van Osipov traden in het bijzonder enkele

secretarissen van Centrale Comité's van de uniërepublieken en een reeks van districtscomité's op, zoals Kjebin, Landsman, Rasjidov, Gorjatsjev en Jesjtokin, die in het verleden nauw betrokken waren geweest bij sociologisch onderzoek; zij liep echter voor hem droevig af: hem werd zijn functie als plaatsvervangend directeur aan het IKSI afgenomen.

In juli 1972 werd de farce opgevoerd van een sociologisch congres - de mandaten der afgevaardigden, gekozen uit perifere afdelingen van de Vereniging in Sverdlovsk, Novosibirsk, Leninograd, Kiev en andere steden werden ongeldig verklaard. Via een persoonlijke invitatie, bekrachtigd in het Centrale Comité, werden voor de algemene vergadering van de SSA de meest rechtgelovig en gehoorzame wetenschappers opgeroepen. De "operatie" rondom de verkiezing van een nieuwe voorzitter van de SSA nam enkele uren in beslag. Het bleek dat vele aanwezigen zelfs geen lid waren van de Vereniging. Dit verhinderde hen echter niet door te dringen tot in leidinggevende organen der Vereniging, ja zelfs tot in het bestuur. De nieuwe voorzitter M. Roetkevitsj trad met grote beslistheid op - de partij stond achter hem.

Roetkevitsj en de directeur van het IKSI werd opgedragen een volledige reorganisatie door te voeren: het projectsysteem werd geliquideerd, de archaische structuur van academische afdelingen werd hersteld, en vele onderzoeksrichtingen werden afgesloten. In de loop van 1973 kregen de eerder verjaagde medewerkers gezelschap van nog eens 32 collega's die waren "vrijgemaakt" van het werk aan het instituut.

Het IKSI hield als een sociologisch centrum op te bestaan. De naamsverandering van het instituut - het heette nu Instituut voor Sociaal Onderzoek - was geen formele aangelegenheid: het woord "concreet" dat uit de naam was geschrapt had een magische kracht. De nieuwe directie moest "de basisopdracht van het instituut in het oog houden ... de uitwerking van de theorie van het wetenschappelijk communisme" (*Bode van de Academie van Wetenschappen*, nr. 10, 1972, p. 10).

De leiding van het instituut ging niet slechts over in handen van voorstanders van de verideologisering van de sociologische wetenschap, maar zelfs van lieden die de sociologie als wetenschap ontkenden: "Wij horen vaak zeggen dat de sociologie een nieuwe wetenschap is. Daar klopt niets van. Wat bestaat is het historisch materialisme en de toegepaste research, die de stellingen ervan concretiseert" (Roetkevitsj, in een rede voor het congres van de SSA in juli 1972).

Aldus werd tenslotte het zo gewenste evenwicht in de maatschappijwetenschappen tot stand gebracht - tegen een hoge prijs: de amputatie van de experimentele sociologie. Voor een tijdelijke stabilisering - de schepping van een monoliet zonder pretenties - betaalde de dictatuur met een verstarring van het wetenschappelijk vorsen. "Wij zullen niet toelaten dat de sociologen een nieuwe partij stichten in ons land", sprak Soeslov, de secretaris van het Centrale Comité. Ik geloof dat kameraad Soeslov een grote

optimist is: de sociologen van Rusland zijn nog lang niet toe aan enigerlei vorm van politieke organisatie. Maar één ding kan niet worden betwijfeld: welke wegen de ontwikkeling en bevrijding van het land ook zal inslaan, de rol van de socioloog in dat proces zal aanzienlijk zijn, en de geschiedenis zal hem zijn tijdelijke samenwerking met de oligarchie vergeven.

1. Als bestuurslid van de Sovjet Sociologische Vereniging was de auteur van dit artikel in de gelegenheid om kennis te nemen van duizenden antwoorden van jongens en meisjes, die men uit overwegingen van censuur niet geschikt achtte voor publicatie in *Biecht van een generatie*.